

CHOR ROSSIIYASI TOMONIDAN O'RTA OSIYO HUDUDLARI BOSIB OLINISHI

Dobilova Uldona Fozilovna

Navoiy inovatsiyalar universiteti talabasi.

dobilovauldona@gmail.com

Tel.+998881972767

Anotasiya: Mazkur maqolada XIX asrning ikkinchi yarmida chor Rossiyasi tomonidan Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududining bosib olinishi jarayonlari yoritilgan. Unda Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklarining siyosiy mustaqilligiga chek qo'yilishi, chor ma'muriyatining iqtisodiy va ijtimoiy siyosati hamda mahalliy aholining ahvoriga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, Rossiya imperiyasining mustamlakachilik siyosatining oqibatlarini va xalqimiz tarixidagi o'rni haqida umumiy xulosalar berilgan.

This article explores the process of the conquest of Central Asia, particularly the territory of present-day Uzbekistan, by Tsarist Russia in the second half of the nineteenth century. It analyzes the subjugation of the Bukhara Emirate, the Khiva and Kokand Khanates, as well as the political, economic, and social consequences of Russian colonial policy. The study also highlights the impact of these events on the local population and provides general conclusions about the significance of this historical period in the national liberation struggles of the Uzbek people.

Kalit so'zlar: Chor Rossiyasi, mustamlaka siyosati, Buxoro amirligi, Xiva xonligi, Qo'qon xonligi, Markaziy Osiyo, O'zbekiston tarixi, XIX asr.

O'zbekiston hududi qadimdan sharq va g'arbni bog'lovchi muhim chorraha bo'lib kelgan. Bu o'lka boy tabiiy resurslari, qulay geografik joylashuvi hamda qadimiy shaharlari bilan ko'plab yirik davlatlar e'tiborini tortib kelgan. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi ham o'zining siyosiy va iqtisodiy manfaatlari yo'lida Markaziy Osiyoga tobora chuqurroq kirib bora boshladi. Bu jarayon natijasida bugungi O'zbekiston hududi ham bosqichma-bosqich chor Rossiyasi qo'lga o'tdi. Mazkur jarayon nafaqat hududiy mustaqillikka, balki mahalliy aholining ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ham katta ta'sir ko'rsatdi. XIX asrning o'rtalariga kelib Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoni o'z mustamlakasiga aylantirishni maqsad qildi. Asosiy sabablar – bu yerlarning savdo yo'llariga yaqinligi, paxta kabi xomashyo manbalarining ko'pligi va siyosiy jihatdan bo'lingan xonliklarning zaifligi edi. Avvaliga 1864–1865-yillarda Rossiya qo'shinlari Chimkent, Turkiston, so'ngra Toshkentni egallashdi. Toshkent shahri Markaziy Osiyoning eng yirik siyosiy va iqtisodiy markazi bo'lib, uni bosib olish chor maqsadlarining amalga oshirilishida

burilish nuqtasi bo'ldi. 1868-yilda Buxoro amirligi Rossiyaga qaram bo'lib qoldi. Shartnomaga ko'ra, amir tashqi siyosatda mustaqillikdan mahrum bo'ldi va katta miqdorda tovon puli to'lashga majbur qilindi. 1873-yilda Xiva xonligi ham bosib olindi. Xonlik Rossiyaga harbiy yurishlardan so'ng taslim bo'ldi va "Gandimiyon shartnomasi" imzolandi. Shartnomaga muvofiq, Xiva tashqi siyosatda Rossiyaga bo'ysundi, katta miqdorda tovon to'ladi va rus savdogarlariga keng imtiyozlar berdi. Qo'qon xonligi esa eng so'nggi mustaqil davlatlardan bo'lib, 1876-yilda chor qo'shinlari tomonidan butunlay tugatildi. Qo'qon hududi "Farg'ona viloyati" nomi bilan to'g'ridan-to'g'ri Rossiya imperiyasi tarkibiga qo'shib olindi. Bu bilan O'zbekiston hududi to'la holda chor Rossiyasi mustamlakasiga aylandi. Rossiya hukmronligi davrida mahalliy aholi ko'plab iqtisodiy va ijtimoiy cheklovlarga duch keldi. Paxta ekini majburiy ravishda kengaytirildi, natijada qishloq xo'jaligi biryoqlama rivojlandi. Hunarmandchilik va mahalliy sanoat inqirozga yuz tutdi. Savdo-sotiq esa asosan Rossiya manfaatlariga xizmat qila boshladi. Mahalliy aholiga nisbatan soliq va majburiyatlar kuchaydi, natijada turli norozilik harakatlari, qo'zg'olonlar yuzaga keldi. Shuningdek, chor ma'muriyati hududlarda yangi boshqaruv tizimini joriy etdi. General-gubernatorliklar tashkil etilib, ular orqali Rossiya imperiyasi bevosita siyosiy nazoratni kuchaytirdi. Mahalliy amaldorlar ko'pincha vakolatlardan mahrum qilindi, rus amaldorlari esa oliy hokimiyatni o'z qo'liga oldi. Bu siyosat milliy o'zlik va mustaqillik g'oyalariga jiddiy zarba berdi. Chor Rossiyasining Markaziy Osiyoni bosib olish jarayonida nafaqat harbiy yurishlar, balki diplomatik bosim va iqtisodiy qaramlik ham katta rol o'ynagan. Rossiya imperiyasi mahalliy xonliklar o'rtasidagi ziddiyatlardan ustalik bilan foydalandi. Masalan, Qo'qon va Buxoro o'rtasidagi nizolar, Xiva bilan turli urug'lar o'rtasidagi ichki qarama-qarshiliklar chor ma'murlari uchun qulay imkoniyat yaratdi. Bosib olingan hududlarda Rossiya o'zining ma'muriy-harbiy tizimini joriy qildi. Turkiston general-gubernatorligi uchta asosiy viloyatga bo'lingan edi: Sirdaryo, Samarqand va Farg'ona. Keyinchalik ularning soni ko'paytirildi. Bu tuzilma orqali Rossiya o'zining qonun-qoidalarini joriy etib, mahalliy boshqaruvni chetga surib qo'ydi. Madaniy hayotga ta'siri ham e'tiborga loyiq. Rossiya hukmronligi davrida mahalliy maktab va madrasalar faoliyatini cheklash siyosati yuritildi. Biroq shunga qaramay, bu davrda yangi turdagi – rus-tuzem maktablari ochila boshladi. U yerda rus tili va Rossiya qonun-qoidalarini o'rgatilardi. Bu jarayon keyinchalik jadidchilik harakatining yuzaga kelishiga ham turtki bo'ldi, chunki mahalliy ziyolilar millatni uyg'otish zarurligini chuqurroq anglab yetdilar. Iqtisodiy jihatdan Rossiya O'rta Osiyoni o'zining xomashyo bazasiga aylantirdi. Asosan paxta yetishtirishga katta e'tibor berildi. Paxta maydonlari keskin kengaydi, natijada g'alla yetishtirish qisqarib ketdi. Bu esa oziq-ovqat tanqisligiga olib keldi. Shu sababdan aholining katta qismi Rossiyadan keltiriladigan mahsulotlarga qaram bo'lib qoldi. Aholining noroziliklari turli qo'zg'olonlarga sabab

bo'ldi. 1873–1876-yillardagi Qo‘qon qo‘zg‘oloni, 1892-yildagi Toshkentdagi vabo isyoni va ayniqsa 1916-yildagi milliy qo‘zg‘olon xalqning mustamlakachilik siyosatiga qarshi noroziligidan dalolat beradi. 1916-yilgi qo‘zg‘olon ayniqsa shiddatli bo‘lib, uning sababi chor hukumati tomonidan musulmon aholini front orti ishlariga majburan safarbar qilish qarori edi. Geosiyosiy oqibatlar ham muhim. Chor Rossiyasi Markaziy Osiyoni bosib olib, nafaqat o‘zining janubiy chegaralarini mustahkamladi, balki Angliya bilan raqobatda ham muhim ustunlikka erishdi. Bu davrda Markaziy Osiyo “Rossiya va Angliya o‘rtasidagi katta geosiyosiy o‘yin”ning markaziga aylandi.

Rossiya imperiyasi hududni egallab olgach, bu yerda katta sonli harbiy garnizonlar joylashtirildi. Toshkent, Samarqand, Qo‘qon, Marg‘ilon, Termiz, Xiva va boshqa shaharlar harbiy istehkomlarga aylandi. Bu qo‘shinlar nafaqat xavfsizlikni ta‘minlash, balki har qanday qo‘zg‘olonni tezda bostirish uchun ham xizmat qilardi. Chor hukumati hududni to‘liq nazorat ostiga olish uchun temiryo‘l qurilishiga katta ahamiyat berdi. Masalan, 1888-yilda Kaspiyorti temiryo‘li ishga tushirildi, 1899-yilda esa Toshkent–Orenburg temiryo‘li qurib bitkazildi. Natijada Markaziy Osiyo Rossiyaning markaziy hududlari bilan bevosita bog‘landi. Hududning iqtisodiy tuzilishi butunlay o‘zgardi. Chor Rossiyasi “paxtachilik siyosati”ni joriy etib, O‘zbekistonni deyarli faqat paxta yetishtirishga ixtisoslashtirdi. Bu Rossiya sanoati, xususan Ivanovo, Moskva va boshqa shaharlar to‘qimachilik fabrikalari uchun arzon xomashyo manbai bo‘lib xizmat qildi. Ayni paytda, g‘alla yetishtirish kamayib, aholining oziq-ovqat ta‘minoti yomonlashdi. Ko‘plab dehqonlar o‘z erlaridan ayrilib, mulkdor va boylarning qo‘l ostida ijarachi sifatida ishlashga majbur bo‘ldi. Rossiya ma‘muriyati mahalliy jamiyatda tabaqalanish jarayonini kuchaytirdi. Rus amaldorlariga yaqinlashgan ba‘zi mahalliy boylar va amaldorlar yangi ijtimoiy qatlam – mustamlakachilikka xizmat qiluvchi elita sifatida shakllandi. Ammo ko‘pchilik oddiy xalq uchun hayot og‘irlashdi: soliqlar oshirildi, majburiy ishlar ko‘paydi, huquqiy tengsizlik kuchaydi. Chor Rossiyasi mahalliy xalq madaniyatini rivojlantirishdan ko‘ra, uni nazorat ostiga olishga harakat qildi. Rus-tuzem maktablari orqali yosh avlodga Rossiya manfaatlariga mos bilim berildi. Biroq bu jarayon natijasida yangi milliy ziyolilar avlodi ham shakllandi. Masalan, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat kabi jadid ziyolilari shu davrda yetishib chiqdi. Ular mustamlakachilik davrining ijtimoiy tengsizliklarini ko‘rib, xalqni ilm va ma‘rifat orqali uyg‘otish zarurligini targ‘ib qila boshladilar. Qo‘zg‘olonlar va milliy ozodlik kurashi Chor Rossiyasi hukmronligi davrida xalq noroziligi to‘xtamagan. 1892-yilda Toshkentda “vabo qo‘zg‘oloni” yuz berdi, unda aholining minglab vakillari qatnashdi. 1916-yilda esa “Milliy ozodlik qo‘zg‘oloni” butun Turkistonni larzaga soldi. Chor hukumati musulmon aholini front orti ishlariga jalb qilish haqida qaror chiqargach, bu qarorga qarshi xalq ommaviy qo‘zg‘olonga ko‘tarildi. Qo‘zg‘olonlar shafqatsiz bostirilgan bo‘lsa-da, ular xalqning mustaqillikka intilishi so‘nmaganidan

dalolat beradi. Chor Rossiyasi O'zbekiston hududini egallab, o'z janubiy chegaralarini mustahkamladi va shu orqali Angliya bilan geosiyosiy raqobatda ustunlikka erishdi. Markaziy Osiyo hududi Rossiya uchun "janubiy qalqon" bo'lib xizmat qildi. Shu tariqa, O'zbekiston hududi yirik imperiyalarning strategik o'yin maydoniga aylandi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki Chor Rossiyasining O'zbekiston hududini bosib olishi xalqimiz tarixida og'ir oqibatlariga sabab bo'lgan murakkab davrdir. Mustamlakachilik natijasida milliy davlat tuzumlari barbod qilindi, hududning iqtisodiy hayoti Rossiya imperiyasining manfaatlariga bo'ysundirildi. Paxta yetishtirish majburiy siyosatga aylantirildi, mahalliy xalq esa oziq-ovqat tanqisligidan aziyat chekdi. Ijtimoiy hayotda tengsizlik kuchayib, oddiy xalq og'ir soliqlar va majburiy mehnat ostida yashashga majbur bo'ldi. Shu bilan birga, mazkur davr xalqimizda milliy uyg'onish g'oyalarini ham uyg'otdi. Rus-tuzem maktablari va yangicha ta'lim muassasalari orqali jadidchilik harakati paydo bo'ldi. Behbudiy, Fitrat, Avloniy kabi ziyolilar xalqni ilm-ma'rifatga da'vat etib, milliy ongini o'stirishda muhim rol o'ynadilar. Xalqning ko'plab qo'zg'olonlari esa ozodlik va mustaqillik istagi hech qachon so'nmagani ko'rsatdi. Demak, Chor Rossiyasi mustamlakachilik siyosati xalqimizni iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan cheklagan bo'lsa-da, shu jarayon milliy uyg'onish, ozodlik g'oyalari va keyingi mustaqillik uchun zamin yaratganini unutmazlik lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. – Toshkent: Sharq, 1998.
2. Muhammadjonov A. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: O'zbekiston, 2000.
3. Qosimov B. va boshq. O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma. – Toshkent: Universitet, 2009.
4. Abdurahmonov A. XIX asr O'rta Osiyo tarixi. – Toshkent: Fan, 1985.
5. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: 2001.